

*History and Philosophy of the Education /
История и философия на образованието*

ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ПАРАДИГМА НА АРИСТОТЕЛ

Наталия Витанова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Резюме. В тази статия е разгледан въпросът за образователните възгледи на Аристотел и са потърсени съвременните измерения на неговите идеи както в теоретичен, така и в практически контекст.

Keywords: education, philosophy, soul, virtues, golden mean

Древногръцката цивилизация дава на света много превъзходни философи, в концепциите на които са вплетени безценни мисли за образованието. Един от тях е Аристотел.

Древногръцкият философ **Аристотел** (Ἀριστοτέλης – 384 – 322 пр.н.е.) е роден в град Стагира, на Халкидическия полуостров, затова е известен още и като Аристотел Стагирит. Баща му Никомах е потомствен лекар и придворен медик на царя на съседна Македония и се ползва с неговото доброжелателство и покровителство. Майка му се казва Фестида. Предполага се, че е родена в Халкида – главния град на о. Евбея. Там наследява имение, където по-късно умира синът ѝ (Радев, 1988: 9 – 10). Детството на Аристотел преминава в столицата на тогавашна Македония. В двора негов другар е синът на царя, бъдещият цар Филип II. Аристотел получава отлично за времето си образование. Помага на баща си в неговата лекарска практика и така усвоява умения от медицинската професия. Закърмен е и с „теоретически интерес към медицината“. Обкръжението, в което живее и расте, оставя завинаги дълбоки следи в неговите бъдещи занимания в областта на биологията“ (Радев, 1988:10). На петнадесет години губи родителите си и заедно със своите брат и сестра се завръща в Стагира. С неговото образование се ангажира техен родственик на име Проксен (много образован за времето си човек). Получава внушително наследство, което му позволява след две години да замине за Атина, където да продължи да усъвършенства образованието си.

На 17 години (367 г. пр.н.е.) постъпва в едно от най-реномираните по това време училища – Академията на Платон, която е най-влиятелната школа не само в Атина, но и в Античността. В нея той прекарва двадесет години. Отличава се с ученолюбие, любознателен дух и страст към четенето, откъдето получава прякора „Четеца“, „откроява се с остротата, самостоятелността и ана-

литичността на своя ум, с вече широките си познания и неутолимата жажда за повече знания“ (Радев, 1988: 14). Платон, като учител на Аристотел, рано забелязва и високо оценява надареността и таланта на своя ученик. Въпреки че някои от идеите на Аристотел са в противоречие с теоретичната система на академията, по-късно с добродушието на истински мъдрец Платон казва за него: „Жребчето рита майка си“. Тези думи са породени от факта, че Аристотел търси самостоятелни решения на изследваните проблеми независимо от вътрешния респект към авторитета на своя учител. Прочути са неговите думи: „Обичам Платон, но по-скъпа ми е истината“. Тези думи остават в историята на науката като „пример за висока гражданска и научна доблест, чиста съвест и великолепна творческа позиция, освободена от конюнктурните съображения...“ (Радев, 1988: 15). След смъртта на Платон през 347 г. пр.н.е. Аристотел напуска академията.

По-късно е поканен в двора на Филип Македонски за учител на младия Александър. Изборът на Филип II не е случаен, тъй като самият той е високо образован и проявява интереси в сферата на философията и изкуството. Както по-късно Плутарх отбелязва, македонският владетел избира най-учения и най-знаменития от гръцките философи. „Александър може би никога не би бил Александър Македонски без обучението и възпитанието на най-великия от великите гръцки мислители“ (Нешев, 1994: 27). Когато Александър Македонски става цар, щедро възнагражда своя учител. Със средствата Аристотел организира широкомащабни изследвания в областта на естествените науки. Тези изследвания водят до много фундаментални открития.

В Атина Аристотел създава свое училище – Ликей (Лицей) или Перипатос. Школата е известна като перипатетическа, тъй като в древността често алеите (перипатои) се използват за място на обучение. Обучението в школата се осъществява чрез две основни форми – езотерическа и екзотерическа. Първата форма се практикува сутрин, като се разглеждат трудни и значими за философията и науката проблеми. Тя е предназначена за избрани и по-напреднали ученици (слушатели). Втората се използва в следобедните и вечерните часове за обучение на начинаещи слушатели, които са с по-ограничени теоретични познания. Характеризира се със своята достъпност. Хюмел пише, че школата е „вид университет: научните изследвания допълват висшето образование“. Сутрин се провеждат занимания със студентите, а следобед се превръща в народен университет, до който има достъп по-широка публика (Хюмел, 1993: 38). Това твърдение на Хюмел, че школата е университет, е грешно. Заблуждението вероятно е породено от два факта: първият, че университетите първоначално възникват като школи около именити учители, вторият, че образованието е предназначено за възрастни (над 18 години). Факт е, че Аристотел е достатъчно именит за времето си, факт е и че училището, което организира Аристотел по стандартите на Античността, е школа. Истина е, че висшите училища възникват

през Средновековието като школи, но в тези школи, за разлика от школата на Аристотел, се получават специализирани знания в една научна област (медицинското училище в Салерно, Италия – XI в.; юридическото училище в Болоня, Италия – XII; богословското училище в Париж – XII в.). За първи университет се приема висшето училище в Париж. В него като пропедевтичен курс към богословските науки се преподават седемте свободни изкуства и философия. По-късно започва обучение и по юриспруденция и медицина, т.е. в университета има регламентирано учебно съдържание, нещо което не може да се твърди за ликея. Така постепенно в средновековния университет се обособяват четири факултета – артистичен (философски), богословски, юридически и медицински. Тази структура, характерна за средновековния университет, не се отнася за школата на Аристотел. В университета се получава специализирана подготовка в определена научна област, а образованието е ориентирано към конкретна професионална реализация, свързана с придобиването на съответната образователна степен. В ликея знанията, които получават учениците на Аристотел, са измерими с неговите познания и те се отнасят най-вече до характерната за това време атинска образованост (Колев и др., 2005: 52 – 53).

Целта на ликея е не само в него да се преподава, но и да се провеждат самостоятелни изследвания. Аристотел събира около себе си група надарени ученици и помощници. Съвместната дейност се оказва плодотворна. Подпомогнати от проби и данни, събирани при дългите походи на Александър Македонски, Аристотел и неговите ученици правят редица съществени наблюдения и открития, които оставят забележителна следа в историята на много науки и служат като фундамент за по-нататъшни изследвания. В школата се обръща голямо внимание и на основни философски проблеми. Голяма част от запазените философски произведения на Аристотел са написани през този период.

След внезапната смърт на Александър през 323 г. пр.н.е. в Атина и други градове в Гърция се надига вълна от антимакедонски настроения. Представителите на промакедонските партии са подложени на тормоз и гонения. Позициите на Аристотел са разклатени заради приятелството му с Филип и Александър и ясно изразените политически убеждения, които са в конфликт с патриотичния ентузиазъм на градовете-държави. Под заплахата от преследване Аристотел напуска града, за да не даде възможност на атиняните да извършат престъпление срещу философията за втори път (първият е смъртната присъда на Сократ). Премества се на остров Евбея, където притежава имот от майка си. Няколко месеца по-късно, след кратко боледуване умира на шестдесет и две годишна възраст. Обстоятелствата около неговата смърт са неизяснени и тя остава и до днес енигма. Съществуват две версии – едната, че Аристотел умира от болестта си (дълги години страда от стомах), а втората, че изпадайки в безизходица, се отравя с аконит (отровно растение, известно с имената самакитка, вълче биле).

Аристотел е познат като философ, логик, изследовател, основоположник на науките, „учител на знаещите“. Той е родоначалник на формалната логика. Създава понятиен апарат, който и до днес прониква философската лексика и стила на научното мислене. Той е първият мислител, който създава цялостна философска система, включваща различни области на човешкото познание – социология, философия, политика, логика, физика. Неговите възгледи за онтологията оказват влияние върху последващото развитие на човешката мисъл.

Литературното му творчество е изключително разностранно и богато, но само малка част от неговите съчинения са запазени до наши дни. Произведенията на Аристотел „предлагат широка панорама на проблемите на научното познание. В тях той целенасочено осмисля теоретичните интереси и постижения на античния свят“ (Радев, 1988: 37). Автор е на редица произведения, разглеждащи фундаментални въпроси на знанието. Съчиненията му „Категории“, „За тълкуването“, „Първа аналитика“, „Втора аналитика“, „Топика“, „Опровержение на софистическите доказателства“, образуващи т.нар. „органон“, столетия наред са основни логически инструменти в науката. Естественонаучните му трактати „Физика“, „За небето“, „За космоса“, „Описание на животните“, „За възникването и загиането“, „Метеорологика“ разглеждат важни проблеми на физиката, биологията, метеорологията и други сфери на научното познание. В „Политика“, „Никомахова етика“, „За душата“, „Метафизика“, „Етика“ и др. се поставят фундаментални въпроси, свързани с политическото устройство на обществото, етиката, морала и др. Многобройните му съчинения показват, че той се занимава с образование не по-малко, отколкото с наука. За проблемите на образованието пише в почти всички свои произведения.

От философска гледна точка древногръцкият мислител се колебае между идеализма и материализма. При разглеждането на много въпроси Аристотел застава на материалистически позиции. За него светът „е единен и идеите за нещата са неделими от самите неща“ (Медински, 1950: 28). Стига до схващането за единството на материята и формата, в резултат на което възникват отделните неща. „Така сетивните неща не са несвършено копие на идеите, а първи същности“ (Радев, 1988: 46). И ако за Платон светът на идеите е привиден, за Аристотел той е светът на първите същности. Основната корекция, която Аристотел внася в теорията на Платон за идеите, е свързана с преодоляването на трансцендентността ѝ. В теорията за двата свята идеята е духовна, неизменна, отвъдна (трансцендентна), сетивнотоневъзприемаема. За Аристотел нейната същност е в самите неща, което означава че духовната същност „не е изолирана и отделно съществуваща природа, а представлява вътрешният – формален и обективно реален – принцип на всичко съществуващо“ (Радев, 1988: 50).

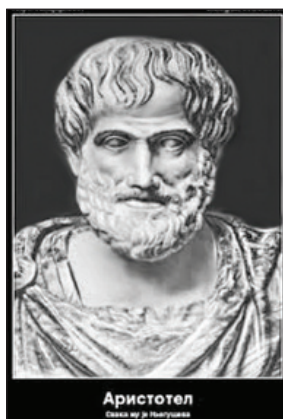
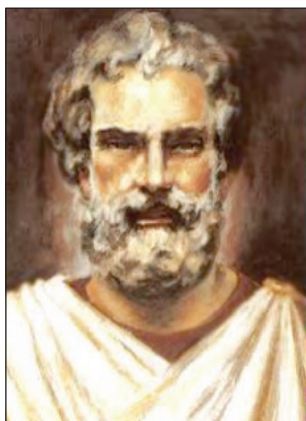
Аристотел достига до схващането за динамизма на света. Долавя, че светът в цялост и отделни неща в него се намират в процес на постоянно изменение. „Материята и формата са вечни природи, но получените от тях неща

са преходни. Защото всяко нещо изменя своята форма и нищо в природата не е безформено... Убеждението на Аристотел е, че вътрешното единство на материята и формата представлява и същността на движението... Същността на движението се свързва с изменението в света, с обективната динамика в действителността“ (Радев, 1988: 46 – 47).

Вижда в развитие и човека. Трябва да се отбележи, че по отношение на този си възглед Аристотел не е последователен, тъй като търпи влиянието на идеалистическите определения на хилеморфизма (анализира субстанцията като материя и форма). Принципно цялата философия на Аристотел е „изключително сложно и противоречиво явление в духовния живот на Античността, в основата на което е заложен целият опит на древния свят, логически осмислен и завършен по особен начин“ (Радев, 1988: 49). И въпреки някои материалистически позиции днес е почти всеобщо признато, че по своята същност неговата философия е обективно идеалистическа.

В теорията за познанието той е сенсуалист – в основата на познанието са усещанията. Всяко знание започва с усещането, но само чрез усещането и възприятието не е възможно да се придобият научни знания, защото всички неща са променливи и преходни по характер. Античният мислител разграничава знанието, респ. науката от опита и изкуството, които са специфични страни на духовния живот на обществото. Това означава, че знанието се базира на опита, но не се свежда само до него. Форми на истинското научно познание са понятията, които достигат до същността на нещата. Целта на науката Аристотел вижда в определението на предмета, което е възможно само при обединяването на дедукцията и индукцията:

- знанието за всяко отделно свойство трябва да е придобито от опита;
- убеждението в това, че свойството е съществено, трябва да бъде доказано чрез умозаключение (силогизъм).

Въпросите на гносеологията (познанието) са разгледани в трактата „За душата“. Той не е голям по обем, но е богат на идеи. В него Аристотел изследва механизма на познавателния процес в контекста на душата (психия) и нейното отношение към тялото, както и ролята ѝ в процеса на взаимодействие на индивида с външните условия. Аристотел недвусмислено посочва, че човекът е материално същество, което е част от природата. Както при всички природни обекти, у човека има материален субстрат, от който възниква човешкото тяло, и определена форма или структура, която одушевява, витализира неговото тяло (човешката душа). Както и при други физически обекти тази форма и тази материя са отделните съставни части на индивида, всяка от които съществува благодарение на другата. Човешката душа и човешкото тяло са двете съществени, вътрешно необходими причини на единното природно същество – човека. Аристотел смята, че душата, която има цялост, не е нищо друго освен неразделна част от тялото, източник и начин за регулиране на тялото, обективно наблюдавано поведение. Душата е ентелехия (нематериално дейно начало, което формира материята и я довежда до съвършенство) на тялото. Тя е нематериална, нетелесна и не може да съществува без него. „Душата е преди всичко това, чрез което ние живеем, възприемаме и мислим, така че тя е известно понятие и форма, а не материя и субстрат. Всъщност ...субстанцията разбираме трояко: първо – формата, второ – материята, и трето – съставеното от двете; от тях материята е възможност, формата е ентелехия“ (Аристотел, 1979: 58).

В книгата Аристотел разграничава „душата“ и „ума“, „определяйки ума като по-висш от душата и по-малко обвързан към тялото“. „А разумът изглежда, че произлиза като някаква отделна субстанция и не загива“, т.е. той вероятно е независима субстанция, която се проявява в душата и е неразрушима, умът и способността за разсъждение са вечни и единствено способни да съществуват отделно от всички останали способности на душата. „Що се отнася до разума и умозрителната способност, още нищо не е уяснено, но изглежда, че са друг вид душа и че само те могат да се отделят, както вечното и преходното“. Умът е онази част от нас, която разбира математиката и философията; неговите обекти са вечни и затова самият той е вечен. Душата е онова, което движи тялото и възприема сетивните обекти; присъщи на нея са способността за приемане на храна, за възприятие, за осезание и за движение; но умът притежава по-висшата функция на мисленето, което не е свързано с тялото или сетивата. Следователно умът би могъл да е безсмъртен, при все че останалата част от душата не може (Аристотел, 1979: 44 – 57; Ръсел, 1994: 257 – 258).

Подобен възглед, макар и с леки терминологични изменения, се налага и в „Никомахова етика“. В душата има два елемента – рационален и ирационален. Ирационалната част е двойствена – вегетативна (среща се у всички живи същества, включително и растенията) и стремяща се или апетитивна

(съществува у животните). Рационалната душа се състои „в съзерцание, което е завършеното щастие на човека, макар и не напълно постижимо“ (Ръсел, 1994: 259).

Според Аристотел душа имат живите същества – растенията, животните и хората. Душата на растенията е растителна (вегетативна). Проявява се в растеж, хранене и размножаване. Душата на животните е животинска (усещаща), тя се проявява чрез усещанията и желанията (за разлика от растенията животните имат способности да усещат и да се движат). У човека се проявяват не само растителната и животинската, а и разумната душа, той може да „познава и мисли“. „Чрез нея се осъществяват големите му възможности и формират идеалите и целите му“ (Радев, 1993: 71), човек се издига до идеята, до формата, до Бога. Всяка част „се отнася към различни равнища от жива материя и намира своя завършек в душата на човека...“ (Радев: 40), а за да започне да действа, човек по необходимост развива основни акциденции (лат. *accidens* – временно, преходно, несъществено, изменчиво, случайно свойство и обикновено се противопоставя на субстанцията; терминът за първи път се среща у Аристотел) или способности. В съответствие с това схващане са трите вида възпитание:

- физическо – за тялото и растителната част на душата, което се осъществява чрез гимнастика;
- нравствено – за неразумната, за животинската част на душата, осъществява се чрез литература и музика;
- умствено – за разумната част на душата, реализирано чрез философия и наука.

За Аристотел хората по природа са роби и свободни. „Човек, който по природа не принадлежи на себе си, а на някой друг, е по природа роб, а човек принадлежи на друг, когато е нечия собственост, макар че е човек....., роб по природа е този, който има дотолкова общо с разума, колкото да разбира, но не и да го притежава“ (Аристотел, 1995: 8 – 9). Във всяко нещо има управляваща и подчиняваща се част – душа и тяло, човек и животно, мъж и жена. „Живото същество е първото, което се състои от душа и тяло, от които едното е по природа управляващо, а другото – подчинено... Душата управлява тялото с властта на господар, а разумът – инстинкта с властта на държавник и цар“ (Аристотел, 1995: 9). Свободните са годни да използват разума си, а робите по природа са полезни с тялото си и имат разум само колкото да разбират заповеди, затова за тях е полезно и справедливо да бъдат подчинени. „И както у човека душата управлява тялото, а в душата разумната част управлява, а неразумната се подчинява, така и в обществото управляват тези, които са годни да употребяват разума си“ (Атанасова, 1996: 14). В държавата свободният управлява роба, в семейството – мъжът ръководи жената, а бащата – децата. „По природа има много видове управляващи и подчинени – по различен начин управлява свободният роба, а

мъжът – жената, и възрастният – детето. У всички тях са налице частите на душата, но по различен начин. Робът е напълно лишен от възможността да взема решения, жената я има, но в слаба степен, а детето я има, но още недоразвита“. По същия начин Аристотел разсъждава и по отношение на нравствените добродетели – „трябва да ги притежават всички, но не по еднакъв начин, а колкото е нужно на всеки, за да изпълни задачата си. Затова управляващият трябва да притежава пълната нравствена добродетел (неговата задача е безусловно тази на ръководителя, а ръководител е разумът), а всеки друг – толкова, колкото му се полага“; например храбростта на мъжа е управляваща, а на жената – служеща. По същия начин добродетелта на детето не се отнася до самото него, „а до момента, в който достигне зрялост, и до този, който го ръководи. Подобно на неговата и добродетелта на роба се отнася до господаря. Приехме, че робът е полезен за всекидневните нужди, така че явно се нуждае от малко добродетел – дотолкова, колкото да не занемари поради разпуснатост и негодност задълженията си“ (Аристотел, 1995: 23). В контекста на педагогическата наука Аристотел не обръща голямо внимание на образованието на децата на робите, занаятчиите и търговците. Възгледите му за обучението и възпитанието се отнасят за синовете на свободно родените, тъй като само те участват в управлението на държавата. Оттук може да се направи изводът, че възпитанието се детерминира от произхода и пола.

Според Аристотел най-важни науки за човека са политиката и етиката. Те се вписват една в друга, тъй като изучават полиса, и по-конкретно полисите (социалните) качества на човека. Според него човекът по природа е „обществено същество“ (Аристотел, 1993: 26) („политическо животно“), което е надарено с реч и способности за осъзнаване на такива понятия като добро и зло, справедливост и несправедливост, т.е. притежаващо нравствени качества. „Политиката и етиката дават знания как да се регулира поведението на това социално животно“ (Нешев, 1994: 28). Като политическо същество, т.е. социално, човекът носи у себе си инстинктивния стремеж към съвместно съжителство. За да се доближи до най-висшето съвършенство, той има нужда от сътрудничество с другите хора. Щастливият живот може да се постигне само заедно с другите хора, в съвместни взаимодопълващи дейности, насочени към общото благо. Общото благо, като цяло, трябва да се предпочита пред индивидуалното благосъстояние, което е част от него. Политиката следва да стои над индивидуалния морал. Политическата цел е най-висшето благо, т.е. състояние на щастие, следователно на приемливо (добродетелно) поведение на всички граждани. Както пише Аристотел, „тя с най-голяма грижа се занимава с това по какъв начин да бъдат създадени такива граждани, които са добродетелни и са склонни към прекрасни постъпки“ (Аристотел, 1993: 32). „Възпитанието трябва да направи децата от несъвършени същества съвършени граждани“ (Шишкин, 1938: 24).

Както Платон, така и Аристотел смята, че образованието е задължение и отговорност на държавата, имайки предвид, че в атинския полис почти цялото образование е частно. „След като за цялата държава целта е една, очевидно и възпитанието трябва да бъде едно и също за всички и грижата за него трябва да бъде обществена, а не на всеки поотделно, както сега всеки се грижи частно за децата си и ги учи по частен път на каквото реши“ (Аристотел, 1995: 231). Законодателите трябва да издават закони, в които да се регламентира общият характер на образованието (Люлюшев и др., 1998: 27). „Ясно е, че трябва да се издават закони за възпитанието и то трябва да се направи общо“ – пише Аристотел (Аристотел, 1995: 231). Установяването на обществено образование означава неговото демократизиране, този възглед на Аристотел е закономерен, тъй като по това време Атина е демократична република.

За него образованието и човекът имат еднаква цел. „Всяко изкуство и всяко изследване, както и всяка постъпка и съзнателен избор, изглежда, се стремят към някакво благо“ (Аристотел, 1993: 17). Целта на човека, висшето благо, към което се стреми той, е щастието (евдемония). „А щастливият човек за Аристотел не е щастливият дивак, човекът в примитивно естествено състояние, а образованият човек“ (Хюмел, 1993: 39), а и държавата не може да бъде добре уредена, ако нейните граждани не са образовани. Щастието се основава на добродетелта, а тя се постига чрез образованието. В I книга на „Никомахова етика“ Аристотел си задава въпроса: „Дали щастието подлежи на научаване, или се придобива чрез обучение, или чрез привикване, или чрез някакво друго упражнение, или е дадено като божествена съдба, или по силата на случая?“ (Аристотел, 1993: 31). И дава ясен отговор, че щастието се детерминира от добродетелния живот. „Истинската причина, определяща щастието, е да живеем добродетелно“. В края на „Никомахова етика“ Аристотел се връща към същия въпрос с почти същите думи: „Човекът, призван да бъде добър, трябва да получи образование и човешки навици за доброто“. Аристотел осъзнава голямата роля на образованието, която за него е определящ фактор на индивидуалното и общественото развитие!

Понятието „добродетел“ е фундаментално и конструктивно определение в теорията на Аристотел. То е синтез на общите позитивни характеристики на нравственото съзнание и действия на личността. Аристотел се вълнува от въпроса за същността на добродетелта, защото целта на образованието е добродетелта. Той пише, че „съществуващите в душата неща са три – страст, способност, качество (обладание)“, и допуска, че добродетелта следва да бъде едно от тях. Достига до извода, че добродетелите не са нито страсти, нито способности, а нравствени качества. „Тя е някаква средина и съществува, като се стреми към и намира средината.... Добродетелта е качество, което подлежи на съзнателен избор, състои се в тази средина, която е по отношение на нас

и е определено съобразно разума, и то както разумният човек го определи” (Аристотел, 1993: 46 – 49).

Основни принципи във възгледите му за образованието са принципите за златната среда, възможното и подобавашото. „Съществуват две цели – възможното и подобавашото – всеки трябва да се залавя по-скоро с възможното и подобавашото... Ясно е, че трябва да въведем във възпитанието тези три принципа – средата, възможното и подобавашото“ (Аристотел, 1995: 244). За Аристотел образованието трябва да постигне златната среда по отношение на добродетелите на човека. Според него „добродетелите по природа са такива, че недостигът и излишъкът ги разрушават“ (Аристотел, 1993: 42). Човек е добродетелен, когато действа съгласно разума, той (разумът) предписва винаги онова, което не преминава границите нито на недостига, нито на излишъка. Пътят на добродетелта минава през златната среда. „Всяка добродетел е средата между две крайности, всяка от които е порок“ (Ръсел, 1994: 262). Например мъжеството е средина между страха и смелостта, щедростта е средина между разточителството и скъперничеството, личното достойнство – между самомнението и самоунижението, скромността – между свенливостта и безсрамието, по отношение на удоволствията и страданията – но не всички, а страданията в по-малка степен – средината е благоразумието, а излишъкът е разпуснатостта; по отношение на честта и безчестието средината е възвишеност на душата, излишъкът е нещо, което може да се нарече надутост, а недостигът – дребнавост на чувствата; негодуванието е средината спрямо зложелателството и злорадството. „По същия начин ще постъпим и по отношение на интелектуалните добродетели“ – пише Аристотел (Аристотел, 1993: 50 – 52). Средината всъщност е свършената мяра, чието достигане е много трудно. „Има хиляди начини да се изпадне в излишък или недостиг и затова е толкова лесно да си порочен, има само един начин да се достигне вярната мяра и затова няма нищо по-трудно от това да се реализира добродетелта. Средата или средината, в която се състои добродетелта, е „закрепена“ от навика“ (Нешев, 1994: 33). Понятието за златната среда е педагогически императив.

Според Аристотел има две категории добродетели: дианоетически (интелектуални) – възникващи предимно по пътя на обучението, и етически (нравствени, морални) – възникващи по пътя на навика, „...към дианоетическите спадат мъдростта, съобразителността и разсъдителността, а към етическите – щедростта и благоразумието. И тъй добродетелта е двойна – дианоетическа, от една страна, и етическа, от друга. Дианоетическата и произхожда и нараства предимно от упражнение, поради което именно се нуждае от опитност и време. А етическата произтича от навика, откъдето се обяснява и името ѝ с малко отклонение от думата „навик“ (Аристотел, 1993: 40). От тук става ясно, че никоя от етическите добродетели не ни е вродена по природа“, т.е. тя не се поражда естествено. Това дава основание на Аристотел да направи

заклучението, че изграждането на навици от ранно детство е от голямо, точно „от тотално значение“. И още, „нещата, които трябва да правим, след като сме били обучени за тях, ги усвояваме чрез правенето им. Така например тези, които строят къщи, стават строители, и тези, които свирят на китари, стават китаристи. По същия начин, извършвайки справедливи неща, ставаме справедливи, а от благоразумни постъпки ставаме благоразумни и от смели постъпки – смели... Освен това от и заради едни и същи неща и се ражда, и загива добродетелта, а също и всяко изкуство. Защото от свиренето на китара стават и добри, и лоши китаристи и по същия начин става и с домостроителите, и с всички останали, понеже, като строят добре, ще станат добри строители, а от лошото строене – лоши. И ако не е така, нямаше да има нужда от обучение, а всички щяха да се раждат или добродетелни, или лоши [в занаята си]“ (Аристотел, 1993: 40 – 41).

Етическите добродетели имат за материален субстрат и предпоставка афектите и онези състояния на душата, които се отнасят до волята, характера и навиците. Гражданските добродетели, като статус и норми на поведение, също се отнасят към етическите добродетели. „Най-висша от тях е справедливостта, осъществяването на която е една от задачите на държавата, упражняваща нравствено-възпитателните функции като законодателни изисквания. Аристотел диференцира етическите добродетели на универсални, които са необходими за всички случаи, и на такива, които се отнасят до частни случаи. За работата и във война са нужни мъжество и издръжливост, а за свободното време – философия. Умереността и справедливостта са необходими във всички случаи. Тези качества трябва да се развиват първо чрез създаване на навици и едва тогава чрез убеждение. В основата на дианоетическите добродетели са разумът и науката, които имат отношение към постигането на истината в нравствената сфера. „Висша добродетел е мъдростта, в която познанието достига до върховите ценности на човешкия живот“ (Радев, 1993: 72). Античният философ йерархизира добродетелите, като определя най-висша добродетел за различните сфери: мъдростта – в познанието, справедливостта – в обществото, и др.

За постигане на щастието според Аристотел е важно да се овладеят основните нравствени добродетели. Нравствената добродетел се свързва с навика, желанието и решителността да се действа в съответствие с разума. Първият тласък за придобиване на тези навици трябва да дойде отвън. Например родителите могат да започнат с това да наказват детето за егоистично поведение и да го награждават за великодушие. Това не означава, че детето веднага ще се научи на великодушие. Необходимо е то да започне да проявява великодушие заради самото себе си и да започне да изпитва удоволствие от извършената постъпка, т.е. пътят за формиране на нравствената добродетел е от несъзнателно към съзнателно действие. „Впрочем знак на придобитите качества трябва

ва да бъде това дали делата носят удоволствие, или страдание“ (Аристотел, 1933:43). Само тогава, когато умът е усвоил тази област на поведение като разумен акт, без да има нужда от външна подкрепа, може да се каже, че нравствената добродетел е придобита.

В седма книга от „Политика“ Аристотел разглежда идеалната държава и в частност образованието, където отново търси отговора на въпроса: „Как човек става добродетелен?“. Отговорът е аналогичен с този от „Никомахова етика“: „Хората стават обаче добри и достойни благодарение на три предпоставки. Това са природата, навикът и разумът. Първо трябва да си роден като човек, а не като някое друго същество, а също така и с определени качества на тялото и душата. Но от определени природни данни няма никаква полза, защото навикът ги кара да се променят. Някои природни данни са неутрални и от навика зависи да се развият към по-лошо или към по-добро“ (Аристотел, 1995: 216 – 217). Другите живи същества се ръководят в живота си от природата, макар че в малка степен се ръководят и от навиците. Единствено човекът има разум, следователно в него трябва да има хармония между трите фактора, тъй като, следвайки разума, „хората вършат много неща в противоречие с навика и природата си“, когато са убедени, че така постъпват по-добре. Останалото е вече задача на възпитанието – едно се учи с придобиване на навици, друго с обучение (Аристотел, 1995: 217). За да се постигне щастието, са необходими следните предпоставки:

- физически и нравствени предразположения;
- образование.

Всяка предпоставка сама за себе си е недостатъчна за постигане на щастието. Образованието е крайъгълен камък, защото чрез него се постигат добродетелите, мъдростта, щастието.

Разглеждайки вечния проблем за съотношението между социалните и биологичните фактори в областта на образованието, Аристотел заема гъвкава позиция. Той вярва, че от една страна, от добри родители може да се получи само добро потомство, а от друга – природата често клони към него, но не може да го постигне. Дуализмът на Платон не подминава и неговия ученик.

Завидно място в схващанията на Аристотел за образованието заема принципът за индивидуален подход. „Възпитанието на всеки поотделно се различава от общественото възпитание ...Изглежда, че всяко отделно нещо се изпълнява поточно, когато грижата е нарочна; защото така всеки получава в по-голяма степен това, което е подходящо и полезно за него“ (Аристотел, 1993: 243 – 244). „Като отчита разликите във всеки възрастов период, то съвсем естествено стига до принципа за природосъобразност във възпитанието“ (Радев, 2000: 74; Чакъров, Атанасов, 1967: 20). Образованието трябва да се ограничи до това, което е подходящо за ученика, като се отчитат възрастта, характерът и т.н. „Всяко изкуство и образование се стреми да допълни недостигащото на природата... Както тялото е

по произход преди душата, така и неразумното е преди разумното. Това е очевидно, защото гневът, желанието и стремежът са налице още у новороденото, а разсъдливостта и умът се зараждат по природа у по-големите деца. Затова грижата за тялото трябва да предхожда тази за душата, а грижата за стремежа – грижата за разума; нали грижата за стремежа е в името на разума, а грижата за тялото – заради душата“ (Аристотел, 1995: 222). Аристотел подкрепя атинската идея за хармонично развитие на човека, при която се съчетават физическото и духовното развитие. За разлика от съществуващата по това време практика, при която първо е грижата за духа, осъществявана в училището на граматика и в училището на китариста, а след това е грижата за тялото – реализирана в палестрата и гимназиона, той смята, че в съответствие с природата на човека образованието трябва да започне с „грижа за тялото“, след което да се премине към „грижата за духа“, защото грижата за тялото съдейства за възпитанието на духа. От тук следва, че образованието ще започне с гимнастика, ще продължи с музика и ще приключи с философия. Хората по природа са с различни способности. Гимнастиката според Аристотел не се ограничава само с развитие на тялото. Физическото възпитание трябва да подпомага изграждането на характера. Древногръцкият философ не е привърженик нито на грубите физически упражнения, нито на много суровите занимания. „Деца трябва да се занимават с гимнастика и спортна подготовка, гимнастиката дава определена кондиция на тялото, а спортната подготовка – високи постижения“ (Аристотел, 1995: 234 – 235). Той остро критикува спартанската традиция, свързана с употребата на тежки и жестоки физически упражнения, в резултат на които децата се превръщат в „диви животни“. Гимнастиката е предназначена да формира прекрасно, а не диво животно. С този си възглед за гимнастиката той остава верен на принципа на златната среда.

Специална роля за формиране на прекрасното Аристотел отрежда на музиката, тя е „полезна за прекарване на времето и за духовното развитие“ (Аристотел, 1995: 236). За него тя много повече от гимнастиката е средство за формиране на характера, „музиката може да оформя по определен начин душевния характер, а щом може това, ясно е, че трябва да я включим във възпитанието...“ (Аристотел, 1995: 239). Музикалното образование следва да се съсредоточи върху добрата музика, тъй като някои ритми и мелодии развалят характера. Музиката е много важна за Аристотел, защото чрез нея учениците се научават да ценят красивото. Добре е децата да се учат да пеят и свирят, но без да се стремят към професионализъм или необикновени и изключителни успехи, а за да се научат да оценяват музикалните произведения. Музиката и рисуването трябва да се изучават „за развиване на чувството за прекрасното, като се внимава да не се превърнат в занаят“ (Медински, 1950: 31).

За разлика от Платон, системата за образование, която предлага Аристотел, има перманентен характер, тъй като обучението не се ограничава с младежката възраст, а продължава през целия живот. Образователният процес е

организиран около седемгодишни периоди. Това е един от първите опити за периодизация на човешкото развитие – от 0 до 7 години; от 7 до 14 години; от 14 до 21 години (Аристотел, 1995: 227).

Първият период обхваща предучилищното образование. Главна роля през този период Аристотел определя на бащата, който е отговорен за създаването, отглеждането и образованието на детето. А последното започва още преди раждането, тъй като той смята, че трябва да се вземат мерки физическите качества на децата, които ще се родят, да удовлетворят изискванията на законодателя. Стремещт на законодателя е „телата на тези, които възпитава, да станат възможно най-добри“. За целта първо трябва да се обърне внимание на брака – кога и какви хора да се свързват в брачен съюз. Подобно на Платон, и Аристотел посочва подходящата възраст за майката и бащата, дори и най-добрият период за зачеване – зимата. „След като пределът на способността за създаване на потомство се определя при мъжете, така да се каже, най-много на седемдесет години, а при жените – на петдесет, трябва началото на брака да отговаря по възраст на тези срокове“. Според него „подобават“ жените да се омъжават на около осемнадесет години, а мъжете – на около тридесет и седем или малко по-рано. На тази възраст бракът ще бъде между хора във физически разцвет и краят на способността за създаване на потомство ще съвпадне удачно при двамата съпрузи. Строго подхожда и към връзките на мъжете и жените извън законния брак. „Ако някой бъде хванат, че има такива връзки във възрастта, определена за създаване на потомство, да бъде наказан с лишаване от права, отговарящи на простъпката му“ (Аристотел, 1995: 225). Обръща внимание и на това, че бременните жени също трябва да се грижат за тялото си, да не живеят в безделие и да не се хранят оскъдно. За разлика от Платон, който смята, че „децата от по-лошите и всички, родени с някакъв телесен недостатък, ще скрийт в тайно и неизвестно място, както е редно“ (Платон, 1975: 228), Аристотел мисли, че следва да има закон, който да регламентира тези деца да не се отглеждат (Аристотел, 1995: 222 – 225). Подчертава, че семейното възпитание се контролира от държавни служители (педономи), и отхвърля освобождаването на родителите от грижата по възпитанието на децата си и традицията да прехвърлят тази отговорност на робите. „Надзирателите на децата трябва да се грижат за прекарването на времето на децата по тези и други начини, а също да общуват колкото може по-малко с роби, защото на тази възраст и до седем години децата трябва да се възпитават вкъщи. Дори в тази ранна възраст те естествено усвояват с уши и очи робската им природа“ (Аристотел, 1995: 226). Аристотел е един от първите мислители, които долавят възпитателното значение на средата. Съветва родителите да бдят върху връзките на децата с околните.

По отношение на семейното възпитание Аристотел и неговият учител са на различно мнение. Платон смята, че в държавата всичко трябва да бъде общо, дори жените и децата. Не така мисли Аристотел, той пише: „Най-малко грижа

се полага за това, което е общо на най-много хора. Хората се грижат най-много за собствените си неща, а за общите – по-малко или само доколкото засягат отделния човек“ (Аристотел, 1995: 29). И ако Платон смята, че децата трябва да бъдат отделяни още при раждането от родителите с цел „нито родителят да познава своя потомък, нито потомъкът да познава своя родител“ (Платон, 1975: 223), то за Аристотел това е почти невъзможно, тъй като „приликите, които децата имат със своите родители, ще получат доказателство едни за други“, а и хората няма да изпитват истинска любов към децата си, ако не са сигурни, че са техни (Аристотел, 1995: 30). Аристотел отбелязва, че ако не се познават, между родителите и децата могат да възникнат вражди или обратно – непристойна любов. Обичайки всички, хората изпитват по-слаба любов, отколкото обичайки само своите деца и родители. Колкото до браковете и двамата са на мнение, че за създаването на здраво поколение трябва да има фиксирани граници (възраст) за сключване на тези бракове между мъжете и жените.

След раждането на детето силата на тялото се детерминира от храната – за развитието на воинските способности обилната млечна храна е най-подходяща за тялото, а при болест – храната с малко вино. Закаляването на организма е важно за Аристотел. Той смята, че е полезно от малки децата да свикват и на студ. „Това е много подходящо и за здравето, и за военното дело“ (Аристотел, 1995: 225). „Укрепването на тялото се постига с движения, съответстващи на възрастта. За предотвратяване на изкълчвания могат да се използват предпазващи механични приспособления, подобно на някои племена“ (Атанасова, 1996: 15).

До петгодишна възраст детето се възпитава чрез игри, приказки и разкази, които според Аристотел трябва да са подложени на строг педагогически подбор. „Игрите не трябва да бъдат неподходящи за един свободен човек, умозрителни или разпуснати. Длъжностните лица, наречени надзиратели на децата, трябва да се погрижат и за това какви разкази и митове трябва да слушат децата на тази възраст..., законодателят трябва да премахне от държавата недостойните приказки, както всяко друго недостойно нещо... Всичко това трябва да проправи пътя на по-късните занимания. Затова много игри трябва да бъдат подражание на по-късни сериозни дейности“ (Аристотел, 1995: 225 – 226). От тук става ясно, че за Аристотел децата не трябва да играят безцелно или за удоволствие, а целенасочено, като игрите служат за преддверие и подготовка за бъдещите по-сериозни занимания с науките. Тази идея дава основание да се направи предположението, че игрите, които предлага Аристотел за образованието на децата в най-ранна възраст, по своята същност са дидактични. Всичко това се прави, за да се подготви подрастващото поколение за следващия училищен период. В това отношение Аристотел е последователен, защото във всеки период се осъществява подготовка за следващия.

Убеден е, че трябва да се забрани недостойното говорене, защото „от склонността да се говорят недостойни неща се раждат всички недостойни постъпки и оттам до извършването им има една крачка“. Същото се отнася и за гледането на недостойни картини и представления. Статуите, картините и представленията, които допускат разпуснатост, трябва да са недостъпни за наблюдение от децата до определена възраст (Аристотел, 1995: 225 – 226). Тази идея на Аристотел е всъщност превенция на неприемливото поведение.

През следващите две години до седмата децата трябва да бъдат слушатели при обучението. Това е новаторска идея на Аристотел. Целта вероятно е пропедевтика и по-лесна адаптация на децата към училищната система, за да свикнат със средата, с организацията на училищното обучение, с комуникацията. „След петата си година децата трябва вече да присъстват две години до седмата си година на уроците, които ще трябва да учат. А възпитанието трябва да се раздели на две според възрастта – от седем години до юношество и от юношеството до двадесет и една години. Тези, които разделят живота на периоди от седем години, са, общо взето, прави, но трябва освен това да следваме и естественото разделение, защото всяко изкуство и възпитание се стреми да допълни недостигащото на природата“ – пише Аристотел (Аристотел, 1995: 227).

Вторият и третият период са свързани с училищното образование. Момчетата постъпват в училище на седем години. Училището е разделено на три цикъла до навършване на 21 години. Аристотел поставя въпроса за съдържанието на обучението. Свободните трябва да изучават тези от необходимите предмети (но не всички), които няма да ги превърнат в прости занаятчии. Според него децата трябва да бъдат обучени на „полезни изкуства“, като определя четири учебни предмета (това е класическа схема). За „полезни изкуства“ той приема граматиката, гимнастиката, музиката и понякога рисуването. Включва рисуването за първи път в учебното съдържание. Рисуването е полезно за доброто преценяване на произведенията на изкуството, то дава на човек усет за физическата красота. Гимнастиката и рисуването са полезни в живота и приложими в много случаи, а гимнастиката развива и смелостта. Музиката служи за удоволствие в свободното време. Граматиката е полезна при сделки, ръководене на стопанство, учене и много политически дейности. Хюмел предполага, че граматиката, освен четене и писане, разглежда въпроси от областта на история на литературата (Хюмел, 1993: 44). За аргумент на това предположение той използва факта, че Аристотел подготвя коментар на „Илиада“ за младия Александър и че текстовете му избилстват с литературни бележки. Аристотел наистина в осма книга на „Политика“ пише: „Децата не трябва да се обучават и на полезните предмети, например на четмо и писмо, само заради ползата, а заради това, че чрез тях могат да получат много други знания“, но никъде не уточнява какви са тези други знания. Дали това

предположение на Хюмел е вярно, трудно може да се каже, тъй като части от съчиненията и цели творби на Аристотел не са достигнали до нас. Съществува предположение, че до нас не е достигнал пълният текст на „Политика“ и в този смисъл тя е незавършена. Но дори и да е грешно предположението на Хюмел, то не вреди на педагогическата теория и не променя коренно същността на възгледа на Аристотел, а по-скоро обогатява границите на понятието „граматика“.

След навършване на осемнадесет години момчетата постъпват в ефебията. В нея се обучават „във военно изкуство, да стрелят с лък, да мятат копие и да си служат с катапулт... така минава първата година, а през втората еклесиатът се събира в театъра, където ефебите се представят под строй пред демоса и получават от полиса щитове и копия, за да охраняват страната и да служат като стражи в крепостите“. По време на двете години те носят нещо като униформа (наричана „хламида“ – върхна наметка) и са освободени от повинности (обществени задължения). След изтичане на двете години ефебите стават пълноправни граждани на атинския полис (Аристотел, 1993а: 61 – 62). Аристотел е на мнение, че грижата за военното обучение не трябва да бъде „да поробват гражданите тези, които не го заслужават, а първо, за да не бъдат самите те поробени от други, второ, за да се стремят към власт в полза на подчинените, а не към господство над всички, и трето, за да господстват над тези, които заслужават да робуват“ (Аристотел, 1995: 220).

Фрагментите от творчеството на Аристотел не позволяват да се запознаем подробно с образованието на възрастните. Но текстовете, достигнали до нас, са доказателство, че образованието не приключва на 21 години. Идеята за перманентно образование не е чужда на античния философ. Той пише: „Но може би не е достатъчно тези, които са млади, да получават правилно възпитание и грижи, а понеже трябва и възрастните да се занимават и да привикват с тези неща, то се нуждаем от закони както за тези неща, така и изобщо за целия живот... Тялото постига зрялост между 30 и 35 години, душата – към 49“ (Аристотел, 1993: 242).

Образованието, което Аристотел предлага, търпи и някои ограничения: предназначено е само за децата (синовете) на гражданите, до него нямат достъп децата на робите, на занаятчиите, на търговците; Аристотел пише: „Когато някой е роб... той е твърде далече от човека. Той е одушевено оръдие, както и оръдието е неодушевен роб“, той не е достоен нито да усвоява знания, нито да разбира и усвоява нравствени ценности, защото действа само под напора на нагоните (Атанасов и др., 1993: 32 – 33). Въпросът за образованието на жената остава открит. Двата пола са различни в интелектуално отношение, като мъжкият е по-висш и затова той е управляващ, мъжът по природа е „способен да ръководи, отколкото жената“ (Аристотел, 1995: 21). По природа жената е призвана да се подчинява, следователно тя не е свободна. Изхож-

дайки от убеждението, че образованието трябва да съответства на природата на човека, Аристотел смята, че образованието, което е толкова полезно за мъжа, не допринася голяма полза за жената, тъй като техните физически и морални добродетели са различни. Със сигурност той не смята, че жената е равна на мъжа. Жената не участва в политиката, следователно, не е нужно да е образована.

На основа на теоретичното изследване могат да се направят следните изводи за образователната парадигма на Аристотел:

- образованието е съществен фактор за индивидуалното и общественото развитие;

- обявява се за образование, организирано и контролирано от държавата;

- застъпва се за хармонично развитие на тялото и душата;

- образованието, което предлага Аристотел, е образование на „здравия разум“ – да се избягват крайностите, „златната среда“ е основен принцип;

- въвежда пропедевтичен курс (от 5 до 7 години), предшестваш училищното образование;

- извежда социалната среда като съществен фактор за възпитанието на детето;

- не е привърженик на равенството на половете – мъжете и жените получават различно образование;

- приказките, разказите, митовете и игрите трябва да се подлагат на строг педагогически подбор.

Защо съвременното образование трябва да познава идеите на Аристотел? Защото хилядолетия след неговата смърт някои от идеите му са актуални и практически приложими.

Идеята за учене чрез правене днес е не само актуална, а и непреходна, дори за някои тя е иновативна и модерна. Днес тя се нарича „дейностно учене“ – „learning by doing“, и е „модернизирана“ съобразно актуалните педагогически реалности. Характерно за ученето чрез правене е, че ученикът се „изважда“ от ролята на слушател и се превръща в активен участник в образователно-възпитателния процес, фокусът е върху потенциала на действие на индивида. Фундамент на този вид учене е жизненият опит на учениците, на основата на който се усвояват знания и развиват умения в границите на груповата организация и активните междуличностни отношения. Поставени пред личностни и социални предизвикателства, дейностите развиват ценностните ориентации, тъй като, сблъсквайки се с реални житейски ситуации, ученикът преосмисля ценностите, необходими за тяхното решаване. Обикновено активното учене е съпътствано от ценностен анализ и ценностно осъзнаване. Хората учат най-добре, когато си създават собствена база от знания и начина, по който го правят, е, като дискутират идеи, спорят за решенията на проблемите и защитават позиции. Интерактивните методи и техники – дискусии, мозъчна атака, игри

и др., подкрепят ученето чрез правене. Пирамидата на ученето, известна още като Пирамида на Едгар Дейл, Конус на обучението, визуализира значимостта на ученето чрез правене в контекста на ефективността на този процес в зависимост от различните начини, чрез които се подхожда към ученето. Този модел ясно показва разликата между пасивното и активното учене. По-доброто запаметяване и разбиране на нещата е в условията на активно учене. И при пасивното учене се достига до запаметяване и разбиране на наученото, но „загубите“ при него са много по-големи – след няколко седмици наученото е забравено. Тогава, когато ученикът е активен участник в различни видове активна познавателна дейност, ефективността от процеса на обучение е с най-високи резултати. Пирамидата недвусмислено отразява разнообразните начини на учене, т.е. налице е реален потенциал човек да учи успешно по повече от един начин. „В процеса на активно учене акцентът се поставя върху ролята на обучението за развитие на мисловните процеси, за формиране на понятия, съждения и умозаключения“ (Дончева, 2014: 46).

Както през древността, респ. в образователната парадигма на Аристотел, така и днес, в съвременния свят, образованието не е присъщо само на младостта. Идеята за учене през целия живот (перманентно образование, *Livelong learning*) е водеща образователна концепция в съвременното информационно общество. През 90-те години на XX век, в своя доклад „Образованието – скритото съкровище“ Жак Делор посочва четирите стълба на образованието:

- да се научим да знаем;
- да се научим да правим;
- да се научим да живеем заедно;
- да се научим да бъдем.

Перманентното образование е в пряка корелация и с идеята за учене чрез правене, тъй като един от основните стълбове на образованието в тази концепция е „да се научим да правим“, а това означава децата да използват наученото в практиката, да се подготвят за ясно определена практическа задача, за целите на някакво производство. Способността да знаем и способността да правим са до голяма степен неотделими, но умението да правим е по-тясно свързано с професионалната подготовка (Делор, 1996: 86 – 87).

В контекста на съвременното обучение една от неговите основни характеристики е перманентният му характер. Динамичното развитие на информационните технологии и информационният взрив, респ. интензивното развитие на науката, водят до бързото остаряване на знанията – това, което е научено днес, се оказва остаряло утре, и обуславят необходимостта на хората от различни възрасти за учене през целия живот.

Важни за науката (в това число и съвременната), и в частност за педагогическата, са формулираните от Аристотел понятия – цел и причина, принцип и правило, способности и привичка, мотив и средство, както и въвеждането

на индукцията. Без тях не може да бъде разработена нито една съвременна наука.

Колкото до значението на навика за образованието отговорът е противоречив. От една страна, навиките са необходими за ефективното протичане на образователно-възпитателния процес, от друга страна, навиките ни правят роби на самите себе си, както смята Русо. Те са необходими, но не и за сметка на свободата. Съвременното образование трябва да намери разумен баланс между това да се формират навици за целите на обучението и липсата на навици в името на свободата.

Не всички идеи на Аристотел издържат изпитанията на времето, но обемът и мащабите на мислене на античния философ са огромни. Той е един от най-крупните световни авторитети в много сфери на познанието. „Творческото дело на Аристотел е не само гениално обобщение на научните постижения и изследване на древния свят“. „Големите интелектуални възможности, яркото дарование и трайните теоретични интереси на древногръцкия мислител се реализират в безпорни постижения във всички области на античната наука“ (Радев, 1993: 66; Радев, 1988: 34). Средновековните учени боготворят Аристотел. В своите търсения те винаги се позовават на трудовете на този философ.

Думите на Хораций „Non omnis moriar“ (Не ще умра напълно) безусловно подхождат на Аристотел. Като доказателство за това е строгата присъда на историята, която му отрежда почетно място в своите анали. „Както при никой друг древен философ личното достойнство и престиж са неопровержимо потвърдени от хода на историята“ (Радев, 1988: 34). „Аристотел идва в края на продуктивния период на гръцката мисъл и след неговата смърт изминават близо две хиляди години, преди да се появи философ, който да бъде смятан донякъде равен нему“ (Ръсел, 1994: 243). Неговите постижения във философията и разбирането му за света не са забравени и до днес.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов, Ж., Люлюшев, М., Колев, Й., Чавдарова, А., Долапчиев, С. (1993). *История на педагогиката и българското образование*. В. Търново.
- Атанасова, В. (1996). Подготовка за училище в педагогическите схващания на Платон, Аристотел и Квинтилиан. В: *Подготовка на детето за училище* (в съавторство с Й. Колев). Шумен.
- Аристотел. (1993а). *Атинската политика*. София.
- Аристотел. (1979). *За душата*. София.
- Аристотел. (1993). *Никомахова етика*. София.
- Аристотел. (1995). *Политика*. София.
- Дончева, Ю. (2014). Активно учене чрез интерактивни технологии в ситуация на тема „Мениджмънт на икономическо образование и възпитание в детската градина – транслиране на компетентност в

- поведенческа практика“. В: Сб.: *Интерактивни методи на обучение и възпитание*. Русе.
- Делор, Ж. (1996). *Образованието – скрито съкровище*. UNESCO.
- Колев, Й., Атанасова, В., Витанова, Н. (2005). *История на педагогиката и българското образование*. Шумен.
- Люлюшев, М., Колев, Й., Чавдарова, А., Сачкова, Е., Атанасова, В., Филипова, Н., Стефанов, С. (1998). *История на педагогиката и българското образование*. София.
- Медински, Е.Н. (1950). *История на педагогиката*. София.
- Нешев, К. (1994). *Антична етика*. София.
- Платон. (1975). *Държавата*. София.
- Радев, П. (2000). *Тематичен енциклопедичен наръчник по история на педагогиката*. Пловдив.
- Радев, П. *Лекции по история на педагогиката*.
- Радев, Р. (1988). *Аристотел*. София.
- Радев, Р. (1993). *Велики философи*. София.
- Ръсел, Б. (1993). *История на западната философия*, том 3, София.
- Хюмел, Ч. (1993). *Аристотел. Мислители за образованието*. Том I. София.
- Шишкин, М. (1938). *Кратка история на педагогиката*. София.

REFERENCES

- Atanasov, Zh., Lyulyushev, M., Kolev, Y., Chavdarova, A., Dolapchiev, S. (1993). *Istoriya na pedagogikata i balgarskoto obrazovanie*. V. Tarnovo.
- Atanasova, V. (1996). *Podgotovkata za uchilishte v pedagogicheskite shvashtaniya na Platon, Aristotel i Kvintilian*. V: *Podgotovka na deteto za uchilishte (v saavtorstvo s Y. Kolev)*. Shumen.
- Aristotel. (1993a). *Atinskata politiya*. Sofiya.
- Aristotel. (1979). *Za dushata*. Sofiya.
- Aristotel. (1993). *Nikomahova etika*. Sofiya.
- Aristotel. (1995). *Politika*. Sofiya.
- Doncheva, Yu. (2014). *Aktivno uchene chrez interaktivni tehnologii v situatsiya na tema „Menidzhmant na ikonomichesko obrazovanie i vazpitanie v detskata gradina – translirane na kompetentnost v povedencheska praktika“*. V: Сб.: *Интерактивни методи на обучение и възпитание*. Русе.
- Delor, Zh. (1996). *Obrazovaniето – skrito sakrovishte*. UNESCO.
- Kolev, Y., Atanasova, V., Vitanova, N. (2005). *Istoriya na pedagogikata i balgarskoto obrazovanie*. Shumen.
- Lyulyushev, M., Kolev, Y., Chavdarova, A., Sachkova, E., Atanasova, V., Filipova, N., Stefanov, S. (1998). *Istoriya na pedagogikata i balgarskoto obrazovanie*. Sofiya.

- Medinski, E.N. (1950). *Istoriya na pedagogikata*. Sofiya.
Neshev, K. (1994). *Antichna etika*. Sofiya.
Platon. (1975). *Darzhavata*. Sofiya.
Radev, P. (2000). *Tematichen entsiklopedichen narachnik po istoriya na pedagogikata*. Plovdiv.
Radev, P. Lektsii po istoriya na pedagogikata.
Radev, R. (1988). *Aristotel*. Sofiya.
Radev, R. (1993). *Veliki filosofi*. Sofiya.
Rasel, B. (1993). *Istoriya na zapadnata filosofiya*, tom 3, Sofiya.
Hyumel, Ch. (1993). *Aristotel. Misliteli za obrazovaniето. Tom I*. Sofiya.
Shishkin, M. (1938). *Kratka istoriya na pedagogikata*. Sofiya.

ARISTOTLE'S EDUCATIONAL PARADIGM

Abstract. This article discusses the question of Aristotle's educational views and explores the contemporary dimensions of his ideas, both in theoretical and in practical context.

✉ **Dr. Natalia Vitanova, Assoc. Prof.**

Faculty of Education
University of Shumen „Bishop Konstantin Preslavski“
115, University Str.
9700 Shumen, Bulgaria
E-mail: omerzen@abv.bg